

ФЕНОМЕН ЕМПАТІЇ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПАРАДИГМАХ

Н. В. Таценко, канд. філол. наук

Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова 2, м. Суми, 40007, Україна
E-mail: n.tatsenko@gf.sumdu.edu.ua

У статті виявлено специфічні риси емпатії у висвітленні сучасних гуманітарних наук, проаналізовано різні підходи до її тлумачення, встановлено її ризоморфну психолінгвістичну і соціолінгвістичну структуру. Досліджено емоційний, когнітивний, соціальний, комунікативний, та прагматичний параметри емпатичної комунікації.

Ключові слова: емпатія, емпатична комунікація, ризома, ризоморфність, емпатичні імплікатури.

У складній системі взаємозв'язків людини з довкіллям комунікація є найактуальнішою складовою, оскільки за нормальних обставин ставлення людини до навколишнього світу завжди опосередковане її ставленням до спільноти, інтерактивна взаємодія з якою реалізується в процесах спілкування, яке “на три чверті складається зі спілкування мовленнєвого” [1, с. 273]. Значною мірою ми реально живемо й діємо в рамках мови, яка є знаряддям діалогу людини з людиною й водночас людини зі світом. Утворення суспільства є наслідком комунікативних процесів, а мовленнєва комунікація – ядром людського роду.

У сучасних гуманітарних розвідках наголошено на органічній природності комунікативної взаємодії особистостей, на зв'язку інтеракцій із біологічним та еволюційним розвитком соціуму. Дослідники вважають комунікацію психофізіологічно зумовленим процесом, джерелом психічної енергії, потребу в якому організм людини відчуває на ендогенному рівні. М. Мерло-Понті зазначає: “Між моєю свідомістю та моїм тілом, яким я переживаю його, між моїм феноменальним тілом та тілом іншого... ззовні існує внутрішній зв'язок, що змушує іншого виступати завершенням системи” [2, с. 407-408]. Психо-емоційна інтернальність суб'єктів, що співіснують та одночасно виокремлюються в локально-темпоральній континуальності, набуває когнітивно-комунікативного єднання через мовний феномен, оскільки в мовленні відбувається перехоплення думки іншого, відображення в іншому, реалізується здатність мислити разом з іншим, яка збагачує власні думки [2, с. 212].

Відсутність усталеного погляду на феномен комунікації пов'язана з її багатовекторністю, що унеможлиблює спроби обмежити коло досліджуваного явища. На думку Т. Ю. Ковалевської, для усвідомлення феномену комунікації необхідно враховувати комплекс її складників, до яких уналежнюються фактори формальної екстерналіки (поверхневі формотворчі елементи дискурсу – учасники, актуальний контекст та ін.) й інтернальні домінанти, які становлять глибинне підґрунтя комунікативної взаємодії, корелюючи з площинами культуральних та психолінгвістичних когніцій індивіда, орієнтованих на підсвідоме тяжіння до гармонійності буття, що пов'язане, у свою чергу, з емпатичними субстратами комунікації [3, с. 24].

Наведені твердження засвідчують, що аналіз комунікативної взаємодії як іманентної складової людського буття в континуальному просторі набуває все більшої ваги, що передбачає виокремлення та реалізацію глибинної природи периферійних змінних та інваріантних констант спілкування, які становлять ієрархізовані комплекси в моделюванні гармонійної комунікації, детермінованої психолінгвальними конструктами емпатії. В руслі цих тенденцій сучасної лінгвістики

й пропонується наша стаття, **мета** якої – виявити та детально охарактеризувати специфічні риси емпатії у висвітленні сучасних гуманітарних наук.

За досить довгу історію свого дослідження поняття емпатії привертало увагу вчених, що працювали в різних сферах гуманітарної науки – філософії, етиці, психології, соціології, теорії комунікації, культурології, антропології, медицині, педагогіці, риториці тощо, що свідчить про міждисциплінарність емпатії як об'єкту наукового пошуку. Сучасні зарубіжні наукові розвідки, пов'язані з емпатією, подані в працях фахівців у сфері психології [4-6], філософії [7-9], соціології [10, 11] нейробіології [12], когнітивної лінгвістики [13]. Постійно зростає кількість україномовних та російськомовних праць, репрезентованих, у першу чергу, роботами філософів феноменологічного та герменевтичного напрямів [14-16]. До наукового аналізу емпатії звертаються також психологи [17-19] і соціологи [20].

Однак, не зважаючи на вельми довгий період свого дослідження, емпатія як “безпосередній емоційний відгук індивіда на переживання іншого” [4, с. 235] наразі залишається не повністю зрозумілим феноменом. Вочевидь, це пояснюється не відсутністю дослідницького інтересу до неї, а самою природою виникнення й функціонування емпатії, що вимагає особливих підходів та методів її аналізу. В основі прийнятого в роботі підходу лежить положення про те, що емпатія є ризоморфним психолінгвістичним і соціолінгвістичним конгломератом, що ґрунтується на функціональній синестезії лінгвальних та екстралінгвальних структур у просторі індивідуально-колективної ментальності, які визначають поведінкові програми особистості й реалізуються в інтерактивних процесах. Для адекватного аналізу емпатії як основи гармонійного буття людини необхідне феноменологічне бачення з використанням нестандартних методів дослідження, що уможливить репрезентацію латентних вербально-невербальних структур комунікації для відкриття нових шляхів синтезу комунікативних домінант.

Дослідницький інтерес до емпатії виник ще в часи античності. Перші спроби обґрунтування феномена емпатії спостерігаються в роздумах античних мислителів Сократа, Платона, Аристотеля, Сенеки. У їх творчості сам феномен не називався, проте ми бачимо його присутність завдяки таким механізмам емпатії, як страждання, катарсис, мімесис, очищення, наслідування. Пошуки середньовічних філософів Фоми Аквінського, Августина Блаженного, П'єра Абеляра, а також представників епохи Ренесансу Мікеланджело Буонаротті, Леонардо да Вінчі були особливо значущими для подальшого розуміння феномена емпатії, оскільки мислителів цікавить людина, її душа, внутрішній стан. Односторонній суб'єктивізм (антропоцентризм) у працях представників філософії Нового часу І. Канта, Г. Гегеля, І. Вінкельмана, Г. Лейбніца свідчить про визнання ролі інтродекції (переймання способу поведінки оточуючих) і присутність проекції емпатії.

У кінці XIX – на початку XX століття в естетиці й психології широко розповсюдилась теорія “вчуття” (нім. *Einführung*) Т. Ліппса [21], яка була пізніше перекладена як *empathy*. За Ліппсом, “вчуття” є психологічним явищем резонансу, який викликає в сприйнятті людини зустріч із зовнішніми об'єктами. Зокрема, ці резонансні явища запускають внутрішні процеси, що призводять до внутрішніх позитивних або негативних станів. Ліппс стверджував, що феномен “вчуття” є центральним для філософського та психологічного аналізу естетичних переживань людини. Його теорія трансформувала емпатію з поняття філософської естетики в центральну філософську категорію соціальних і гуманітарних наук. На його думку, “вчуття” не тільки відіграє важливу роль у нашій естетичній оцінці об'єктів, воно є першоосновою для розпізнання людини як розумної істоти.

Ця теорія розглядалась як психологічне обґрунтування умовиводів за аналогією і стала надалі орієн тиром для дискусій про емпатію. Т. Фішер акцентує увагу на понятті “пасивного вчуття”, а К. Гросс та І. Фолькельт – на “активному вчутті”. А. Бергсон аналізував природу інтуїції, Е. Гуссерль – феномен інтерсуб'єктивності, Г. Гадамер – емпатію і мову, М. Хайдеггер – концепцію розуміючого буття один з

одним, К. Ясперс – особливості раціонального мислення та деякі аспекти пізнання через емпатію.

У вищевказаних дослідженнях феномен емпатії корелює з загальноприйнятою проблематикою “самого як Іншого” [22], де гармонійна індивідуалізація буття передбачає не лише інтроспективне розуміння власної “самості”, а й глибинну природність невіддільності від людства, почуття власної причетності до екзистенції соціуму та окремої особистості – Іншого. У такому разі операційні характеристики емпатії ґрунтуються не лише на афективній експансії в площину рефлексій реципієнта, а на раціональному усвідомленні комплексу його ментальних настанов, які містять емоційні домінанти, але не обмежуються ними. Це дає змогу вважати емпатичний феномен комплексним психічним явищем, основою якого є рівноправне поєднання раціонально-емоційних домінант особистості, експлікованих на рівні вербального й невербального спілкування.

Не дивно, що найбільше дефініції явища емпатії ми спостерігаємо в психологічних дослідженнях, де під впливом праць К. Роджерса сформувався погляд на емпатію як на метод, що допомагає дослідникові (психотерапевтові) розкрити внутрішню логіку людських переживань і станів, причину різного роду психічних розладів [5, с. 214-222].

У психології поняття емпатії аналізувалося в три послідовних етапи. Упродовж першого етапу її розглядали як фізіологічну емоційну реакцію на зовнішні сигнали, з акцентом на особливостях емоційного реагування суб'єкта на переживання іншої людини. Другий етап характеризувався появою теорій, у яких емпатію визначали як афективно-когнітивне явище, співвідносне з відображенням внутрішнього світу іншої людини. На третьому етапі вчені фокусують увагу на поведінковому аспекті емпатії, яку починають розуміти як альтруїстичну поведінку індивіда. Упродовж цих етапів психологи виявили різні види емпатії: 1) *емоційна* – емоційний відгук на переживання та почуття іншого; 2) *інтуїтивна* – підсвідома реакція на переживання іншої людини; 3) *когнітивна* – характеризується домінуванням процесів розуміння іншого, оцінки перспективи подальшого розгортання подій; 4) *раціональна* – реакція на основі інтенсивного аналізу інформації про іншого; 5) *поведінкова* – реакція вольового типу, що виражається в спонуканні об'єкта емпатії до чого-небудь [23, с. 14-15].

Досягнення емпатичної взаємодії передбачає вміння поставити себе на місце комунікативного партнера, де це не тільки дієвий спосіб успішного спілкування, а й ключ до оптимальних стосунків із людьми, до піднесення особистого престижу в суспільстві. У цьому руслі поняття емпатії співвідносне з гуманістичними концепціями особистості й корелює з феноменом конгруентності реального та ідеального “Я” в концепціях К. Роджерса, згідно з якими психологічна реальність почасти детермінована толерантністю комунікативних інтеракцій, що передбачає вміння релевантно увійти до феноменологічного поля іншої людини, усередину його особистого світу значень [4].

К. Роджерс наголошував: “Що більша конгруентність переживання, усвідомлення й комунікацій в одній людині, то більше наступні відносини матимуть тенденцію до додаткової комунікації з підвищеною конгруентністю, з більшою обопільною точністю взаєморозуміння, яке поліпшує психологічну адаптацію й функціонування обох сторін та обопільне задоволення відносинами” [5, с. 102]. В. Вебер зазначав, що конгруентні інтеракції передбачають досягнення “максимальної відповідності між внутрішнім досвідом та зовнішньою поведінкою” [24, с. 46], виокремлюючи цей комунікативний компонент як невід'ємний складник емпатичної взаємодії, реалізація якого є своєрідним екстерналізованим наслідком психолінгвістичної інтеграції загальних позитивних елементів комунікативної кооперативності.

О. В. Завгородня наголошує на гармонізаційній ролі емпатії в психічному житті людини, зазначаючи, що психологічною передумовою деструктивної поведінки є заблокованість емпатичних зв'язків суб'єкта зі світом, емоційна глухота,

нечутливість до всього, що виходить за межі вузького кола егоцентричних переживань, спричиняючи агресивний тип поведінки [25].

Емпатія тісно пов'язана зі співпереживанням і співчуттям, які інтерпретуються як види або рівні емпатії. Співпереживання розуміють як переживання індивідом тих самих почуттів, які відчуває інший, але зі спрямуванням цього переживання на себе, коли індивід зосереджений на своїх власних проблемах [26, с. 34]. Співчуття визначається як переживання індивідом неблагополуччя іншого: в його основі лежить потреба в благополуччі іншого. Виходячи з цього, в процесі співпереживання людина забуває про відмінності між собою та іншими, перетворюючи чужі переживання на свої, намагається їх припинити й знаходить у цьому щастя й задоволення. Найвищим ступенем прояву людських емпатійних переживань є надспівчуття (єдність Я і Ти) – трансфінітна (трансцендентна) емпатія, яка проявляється в формі безкорисливої допомоги, трансперсонального спілкування [27, с. 66].

Для аналізу ролі емпатії в комунікації важливими є психологічні напрацювання щодо типів особистості, які можуть бути високемпатійні та низькемпатійні. Високемпатійному типові особистості притаманна здатність розпізнавати емоційний стан іншого, немовби переноситись у його думки, почуття та дії, здатність емоційно реагувати на емоційні переживання інших та надавати адекватний емпатійний відгук за рахунок вербальних і невербальних засобів комунікації [19, с. 273]. Низькемпатійному типові особистості не властива така здатність або він проявляє її не повною мірою.

У галузі нейролінгвістичного програмування цей процес співвідносять із феноменом мисленнєвої локалізованості – позиціями сприйняття. Першу позицію пов'язують із сприйняттям дійсності у власній перспективі, це – особистий ракурс, власні відчуття, думки з приводу ситуації та висновки з огляду на власну реальність. Саме з цієї позиції більшість людей оцінюють контекстуальні та змістові умови комунікації, конструюючи власну поведінку. Друга позиція передбачає психологічний трансфер комуніканта до когніцій і аксіосистемних орієнтирів співрозмовника [28].

Фахівці з нейролінгвістичного програмування, нейрофізіології досить часто пояснюють емпатію як спосіб розуміння без осмислення, коли емоційне чуттєве занурення в позицію іншого одразу зумовлює відповідні власні дії. Зазначається, що емпатія є здатністю до аналогової, опосередкованої функції лімбічної системи щодо оброблення зовнішньої інформації через її розщеплення й встановлення зворотного зв'язку та прогнозу наступних подій. Емпатія не є чимось застиглим, це процес, унаслідок якого відбуваються міжособистісні контакти, через які людина в змоззі задовольнити свої вітальні та інші потреби в межах соціуму. У результаті спілкування відбуваються зміни в нейрохімічному статусі кожної із сторін [там само].

Таке визначення уналежнює емпатичні механізми до царини онтогенетичних властивостей людини, наголошуючи на соціальній детермінованості та комунікативній значущості цього явища, яке сягає вищих щаблів духовності людини. Більш того, феномен емпатії порівнюється з ідентифікаційними процесами самоусвідомлення індивідів, нівелюючи особистісну автохтонність. Ця позиція засвідчує тісний зв'язок емпатичних механізмів із психологічною комфортністю людини, з її духовним здоров'ям, збереження якого наразі є одним із найважливіших завдань гуманітарної науки.

Термінологічним витоком емпатії було поняття “симпатія” [29], і впродовж довгого часу ці слова вживалися в науці як синоніми, однак поступово синонімію було ліквідовано.

Для усвідомлення різниці між поняттями “емпатія” та “симпатія” звернімося до етимології цих слів. Емпатія походить від грецьких *en* – всередині та *pathos* – почуття, страждання, хвороба й означає відчуття співпереживання та розуміння

психологічного стану іншої людини, вміння поставити себе на її місце. Симпатія походить від грецького слова *pathos* – почуття, страждання, хвороба. Префікс *sym* означає “з”, тобто відчувати з кимось, співчувати комусь. Симпатія, по-перше, – це почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, по-друге, – це співчуття [30, с. 148]. Таким чином, обидва поняття пов’язані з позитивним ставленням до іншої людини, але характер вияву емпатії й симпатії в реалізації комунікативних домінант не є однаковим.

Симпатія визначається за прямими діадними зв’язками комунікантів: $Я = Tu$, вказуючи на позитивне ставлення до осіб та речей, а емпатія репрезентує не діадні, а тріадні стосунки: власного стану, сприйняття почуттів, ідей іншої особи й знову власного бачення предмету розмови, але крізь призму сприйняття іншої людини ($I^A (1) = You^{Tu} (2) = I^A (3)$). З іншого боку, симпатія характеризується наявністю почуттів, але без наміру їх відкритого прояву. Емпатія ж фіксує відкритий вияв почуттів до партнера. Мовець у стані емпатії демонструє свою готовність взяти на себе відповідальність за співрозмовника ($I^A = You^{Tu} = I^A$). При симпатії такі якості самопожертви не спостерігаються: симпатизуючи, партнер не виявляє готовності зайняти місце іншого (діадні зв’язки симпатії), при цьому позитивне ставлення до комунікативного партнера полягає в певній гнучкості своєї позиції, в готовності піти на поступки, проте не жертвувати своїми інтересами [31, с. 270].

Отже, можна констатувати, що емпатія є складнішим поняттям за симпатію. Для підтвердження цього надаємо дефініції слів “*empathy*” та “*sympathy*” з тлумачного словника Collins English Dictionary:

Empathy – *the ability to sense and understand someone else’s feelings as if they were one’s own* [Greek ***empathia*** affection, passion] [32, с. 275-276].

Sympathy – 1) *understanding of other people’s problems; compassion*; 2) *agreement with someone’s feelings or interests*; 3) *feelings of loyalty or support for an idea or a cause*; 4) *mutual affection or understanding between two people or a person and an animal* [Greek ***sympathia***] [32, с. 896].

Згідно дефініцій тлумачних словників [33] та словників синонімів [34], до семантичного поля емпатії належать:

condolence – *expression of regret (at the death of smb)*;

compassion – *a strong feeling of pity for someone who is suffering, and a desire to help them*;

commiseration – *formal expression of pity, sympathy for someone when something unpleasant has happened to them*;

pity – *feeling of sorrow for another’s suffering, cause for regret*;

fellow-feeling – *a feeling of sympathy and friendship towards someone because they are like you*;

encouragement – *inspiration with confidence*;

support – *practical or emotional help*;

understanding – *mutual agreement, sympathy for another person’s problems*.

Ці поняття вважають спорідненими з емпатією, такими, що формують її складний смисловий комплекс [35, с. 16].

На думку Л. В. Козяревич, у сучасних наукових розвідках сформувалося три підходи щодо моделювання емпатії, а саме, афективний, афективно-когнітивний, та інтегративний. Ураховуючи ці підходи, вона виокремлює 5 параметрів емпатії: *емоційний, когнітивний, соціальний, комунікативний, та прагматичний* [23, с. 17].

У ракурсі *емоційного параметра* емпатію тлумачать як відтворення емоцій задоволення чи страждання, пережитих власне суб’єктом емпатії [36, с. 102]; суто афективний процес, позараціональне розкриття [37, с. 28]; частину емоційного досвіду суб’єкта, зумовлену сигналами-переживаннями, що спостерігаються в об’єкта [38, с. 33]; особливу форму психічного відображення суб’єктом внутрішнього світу іншої людини як об’єктивної реальності [27, с. 66].

Такі підходи щодо тлумачення емпатії засвідчують пріоритет її емоційного параметра, пов'язаний з емоційно-психічними властивостями та реакцією на емоційний стан іншої людини. Реалізація емоційного параметра емпатії проходить три фази. Перша фаза – це стимул, який надходить з боку об'єкта й викликає емпатійну реакцію в суб'єкта, тобто емоційну відповідь на переживання об'єкта, що трансформується безпосередньо в акт емпатії. Цей акт становить другу фазу розвитку комунікативної взаємодії. У свою чергу, емпатія призводить до певного результату – впливу, який спостерігається в третій фазі. Сторона, яка виражає емпатію, є суб'єктом емпатії, інша сторона – об'єктом. Суб'єкту емпатії належить конструктивна роль у досягненні результату в зміні психологічного, ментального й фізичного стану об'єкта. В об'єкті сфокусована мета впливу та причина вираження емпатії [23, с. 17].

Під *когнітивним параметром* розуміють пізнання особистісних смислів іншого, здатність бачити світ його очима, прийняти його точку зору, а також співвіднести її зі своїми почуттями й думками, що свідчить про ідентичність ментальних процесів суб'єкта й об'єкта емпатії, про когнітивні реконструкції внутрішнього світу іншого на основі свого емоційного досвіду за допомогою емоційних асоціацій та переносів [39, с. 67]. Сутність цієї думки зводиться до того, що емпатія лежить в основі суджень про вчинки інших і про власну поведінку. Емпатія як здатність “переноситись” у думки, почуття та дії іншого означає вміння точно сприймати його внутрішній світ, входити в нього й перебувати в ньому “як удома”, тимчасово відмовляючись від свого власного “Я”. Тим самим, емпатію вважають тимчасовим життям іншої людини, делікатним перебуванням у ньому без оцінювання чи засудження зі збереженням здатності в будь-який момент повернутись у власний світ переживань [4, с. 235]; уможливленням розуміння складних шляхів зіткнення з душевним життям іншої людини [39, с. 67].

Прояв емпатії відбувається в процесі соціальної взаємодії людей, коли співпереживання/співчуття “спрацьовує” на формування та підтримання стосунків між людьми. У цьому виявляється її *соціальний параметр*, що полягає в сприянні взаєморозуміння людей у процесі їх соціальної взаємодії [38, с. 33]. Тим самим, будучи тісно пов'язаною з соціальними нормами й цінностями, емпатія має соціогенний характер, несе соціальне навантаження [37, с. 24] і постає засобом побудови моделі альтруїстичної поведінки, що регулюється соціальними ролями та соціальним статусом комунікантів.

Екстерналізація цієї композитної ідеї дає підстави вважати емпатію не тільки наслідком психологічних і соціальних інтерналій, здатностей особистості, а й комунікативною навичкою, використання якої можна навчитися за умови адекватної інтерпретації вербаліки та аналогової поведінки мовців. Це засвідчує наявність *комунікативного параметра* емпатії. Його визначають як здатність передавати співрозмовникові розуміння переживань чи внутрішньої ситуації вербальними й невербальними засобами комунікації [27, с. 61]. Власне, емпатія реалізується в комунікації, коли мовець висловлює те, що він відчуває, і діє так, щоб його зрозуміли [19, с. 165]. Отже, відбувається запрошення до спілкування, відкриваються можливості для залучення ментального й емоційного простору партнера, люди зближуються й створюють більш довірливу, толерантну та гармонійну мовленнєву взаємодію.

Емпатія, маючи цілеспрямований характер, є інтенційним актом [40, с. 17], який демонструє прагматичні наміри мовців стати на місце іншої людини, бажання досягнути її особисті переживання, проявити намір вплинути на емоції та вчинки людей. Тим самим, емпатії притаманний ще один параметр – *прагматичний*, який реалізується в дискурсі й дозволяє функціонувати в якості обдуманого, підготовленого, цілеспрямованої маніпулятивної дії.

Попри високий ступінь конструктивності емпатії, у мовознавстві на сьогодні це поняття не є достатньо дослідженим. Наявні визначення цього феномена лінгвісти

співвідносять з аспектами функціонального синтаксису й дефінують у такий спосіб: “Емпатія – ідентифікація мовця з учасником чи об’єктом повідомлюваної події, викладення чогось із певних позицій” [41, с. 592], де концентрація емпатичного наповнення коливається від нейтральної об’єктивації реальних фактів до вербалізованого ототожнення позиції мовця й актуального об’єкта повідомлення. З емпатичним виявленням у такому разі пов’язують “пасивізацію (ідентифікацію з пацієнсом, але не з агенсом), рефлексивізацію (додавання зворотної частки чи зворотного займенника) і порядок слів” [там само], де поняття пацієнса повідомлення витлумачують як “типову семантичну характеристику (роль) пасивного учасника ситуації, описуваної в реченні” [42, с. 369], агенсом же позначають “живого учасника ситуації, її навмисного ініціатора, який контролює ситуацію, безпосередньо виконує відповідну дію і є “джерелом енергії” цієї дії” [43, с. 17].

У такий спосіб виокремлено основні випадки емпатичної актуалізації, пояснюваної, по-перше, наявністю дистанційних граматикалізованих маркерів (наприклад, за наявності предикатів-станів чи діє-процесуальних предикатів актуальний пацієнс відрізняється синтаксичною роллю), які надають семантиці відповідного номена пацієнтального забарвлення, установлюючи позиційну суб’єктивовану домінанту повідомлення. По-друге, у наведеному визначенні наголошено на значущості інтернальних семантичних показників, співвідносних, зокрема, з контекстуальною категорією імперсональності, поданої елементами пасивного стану, що в сучасній англійській мові продуковано й іншими складниками та конструкціями з неідентифікованим суб’єктом дії. По-третє, зазначено актуальність квазілокальних переміщень складників висловлення, де його позиційна ідентифікація може коригуватися залежно від акцентування місця певного номена в загальній структурі контексту.

Наведені експоненти емпатичних виявів співвідносні з фіксованими граматичними категоріями мови, хоч об’єднувальним стрижнем тут має виступати семантика як наскрізна інтегральна властивість мови і мислення. Академік В. М. Русанівський з цього приводу зауважує: “Порівняння семантичних складників лексичного і граматичного рівнів доводить, наскільки неправомірним є протиставлення лексики як “субстанції”, а граматики як “форми”: в основі “лексичної субстанції” і “граматичної форми” лежать однакові мінімальні одиниці змісту – семи” [44, с. 17].

Таким чином, зазначений пріоритет пацієнтально-рефлексивізованих категорій мовної системи як характерних представників емпатичних конструкцій певним чином зредуковує загальнофілософське та суто психологічне розуміння феномена емпатії, усталене у світовій науковій практиці, і виокремлює вузьке, формалізоване розуміння цього поняття в галузі мовознавства. Проекція ж лінгвістичного дефінування емпатії на комунікативну вісь висвітлює необхідність усвідомлення того факту, що вказані вербальні показники емпатії, по-перше, не вичерпують всього арсеналу мовних засобів емпатії, а по-друге, являють собою лише результат загальніших процесів, пов’язаних із проблемою глибинної детермінованості психоемоційного та когнітивного вибору мовцем конкретної лінгвістичної форми та її контекстуального подання.

У такому разі позиційна ідентифікація, наявна у висловленні (нейтральна, ототожнювана з мовцем чи з іншим суб’єктом контексту), співвідносна з особливостями ментальних перцепцій реципієнта, які є або актуальним орієнтиром для комунікатора, або не враховуються ним. Тим самим, гіпотетичне розгортання лінгвістичних трактацій емпатії зумовлює доцільність розширення кола її актуальних складників та експонентів і спричиняє широке розуміння цього явища в загальній площині гармонійної комунікативної взаємодії.

Для сучасних процесів комунікації характерним є зростання агресивності та негативізації, тому конструювання емпатичної комунікації, ідентифікація її складників набуває великого значення. Такий процес передбачає лінгвістичне

моделювання зазначеного феномена, що висуває на перший план адекватне розуміння поняття моделі взагалі. К. Б. Батороев пише, що “моделлю є та частина теорії, яка утворює її емпіричний початок; у гносеологічному плані – це експлікація образу тієї реальності, яку описує й пояснює теорія, у логічному – це структура теорії” [45, с. 156].

Л. В. Ковалевська виокремлює в емпатичному моделюванні основні компоненти, комплексне врахування яких сприятиме, на її думку, адекватному конструюванню відповідних комунікативних контекстів. Вона пропонує вважати загальними емпатичними конструктами інваріантні складники комунікативного процесу: особистісну презентацію, актуалізацію диференційних ознак індивідуума як детермінант його ідентифікаційно-ототожнювальних характеристик, співвідносних з оригінальністю раціонально-аксіосистемних репрезентацій в інформаційному кодуванні, та, з другого боку, декодувальні, перцептивні особливості, пов'язані з вибірковим характером діакритизованих сенсових сегментів у загальній значеннєвій континуальності комунікативного простору [3, с. 45-46]. Указані аспекти орієнтують на виокремлення узагальнених емпатичних імплікатур, які обумовлені психологічними особливостями мовця – адресата, сконцентрованими в площині філософського усвідомлення національної ментальності як інтеріоризованих домінант концептуального буття людини.

Загальним для наведених у цьому дослідженні визначень емпатії є те, що в кожному з них експліцитно або імпліцитно виокремлюється її емоційна домінанта, яка відносить це поняття до багатовекторних психофізіологічних виявів міжперсональної взаємодії, реалізованої переважно на позарациональному, афективному рівні, характеризується підсвідомим тяжінням до гармонійності буття, проте іноді несе в собі маніпулятивний компонент. У парадоксальній дуальності альтруїстичного й маніпулятивного ми вбачаємо наявність ризоморфності як прояву креативної хаотичності емпатичного відображення в мовленнєвій динаміці комунікативної діяльності.

Феномен “ризоми” був уведений у філософію постмодернізму Ж. Дельозом [46], який убачав у ньому можливість узріти нові шляхи та перспективи розвитку соціальних процесів, відкрити нові сенси загальновідомих цінностей та понять, досягнути особливості інформаційного розвитку. Заперечуючи ідею лінійності, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі пропонують концептуалізовану в метафорі ризоми (термін, запозичений з ботаніки, що означає кореневу систему рослини, позбавлену головного паростка, в результаті чого сітка переплетеного коріння є субстанційно рівнозначною) “номадологічну” модель світобачення, відмовляючись від презумпції константної гештальтної організації буття. Стабільним і жорстким векторно-орієнтованим лінійним структурам (логіка “стрижневого кореня”) вони протиставляють структуру ризоморфну, що фіксує принципово позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності. Ризому не можна звести ні до єдиного, ні до множинного, оскільки вона складається не з єдностей, а з рухливих ліній [46, с. 6–31].

“Номадичний підхід” передбачає синтез і конвергенцію параболічного, циклічного, спіралеподібного розвитку, причому, лінії цього розвитку “постійно відсилають одні до інших”. Неоднозначний характер інноваційних ризоморфних структур розпізнається через наявність сегментації цілісності в автономії і конвергенцію автономій у нові ризоморфні цілісності. Це простір “без кінця і початку” [46, с. 18]. Феномен ризоми втілює незвичайну динаміку, мобільність сучасної реальності, проте ця динаміка є не прогресивною і не регресивною, це реальність у процесі неперервного становлення.

У нашому дослідженні ми використовуємо феномен ризоми як епістемологічну основу розуміння емпатичної комунікації в якості нерівноважної цілісності (багато в чому аналогічної нерівноважним середовищам, що досліджуються синергетикою), для якої не характерна наявність організаційних порядків, і яка вирізняється

перманентною креативною рухливістю міжособистісних емпатичних контактів, через які людина в змозі задовольнити свої вітальні та інші потреби в межах соціуму. Така позиція дає змогу витлумачити емпатію як сприйняття й розуміння іншої людини, які природно пов'язані з ідентифікацією емоційного, когнітивного, комунікативного, соціального і прагматичного компонентів сутності співрозмовника в хаотичній динаміці флуктуацій, що досягатиметься через вербалізацію його світоглядних настанов. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність виокремлення й дослідження відповідних мовних потенцій та експлікованої мовленнєвої динаміки як емпатичного фону комунікації, що є перспективою подальших наукових розвідок.

EMPATHY PHENOMENON IN MODERN SCIENTIFIC PARADIGMS

N. V. Tatsenko

*Sumy State University,
2, Rimskogo-Korsakova St., Sumy, 40007, Ukraine*

The paper reveals the specific features of empathy in the light of modern humanitarian sciences, various approaches to its interpretation are analyzed, its rhizomorphic psycholinguistic and sociolinguistic structure is established. The emotional, cognitive, social, communicative, and pragmatic parameters of empathic communication are examined.

Key words: empathy, empathic communication, rhizome, rhizomorphism, empathic implicatures.

ФЕНОМЕН ЭМПАТИИ В СОВРЕМЕННЫХ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМАХ

Н. В. Таценко

*Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина*

В статье выявляются специфические черты эмпатии в освещении современных гуманитарных наук, анализируются различные подходы к её трактовке, устанавливается её ризоморфная психолингвистическая и социолингвистическая структура. Исследуются эмоциональный, когнитивный, социальный, коммуникативный, и прагматический параметры эмпатической коммуникации.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатическая коммуникация, ризома, ризоморфность, эмпатические импликатуры.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атватер И. Невербальное общение / И. Атватер // Психология влияния. – СПб. : Питер, 2001. – С. 209–219.
2. Мерло-Понти М. Феноменология сприйняття / М. Мерло-Понти ; [пер. з фр]. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
3. Ковалевська Т. Ю. Моделювання емпатії в сучасній українській мові : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Т. Ю. Ковалевська. – Одеськ. нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 439 с.
4. Роджерс К. Р. Эмпатия / К. Роджерс // Психология эмоций. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 235-237.
5. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 480 с.
6. Barrett-Lennard G. The Phases and Focus of Empathy / G. Barrett-Lennard // British Journal of Medical Psychology. – 1993. – Vol. 66. – № 1. – P. 40-43.
7. Stueber K. Imagination, Empathy, and Moral Deliberation: The Case of Imaginative Resistance / K. Stueber // The Southern Journal of Philosophy. – 2011a. – № 49 (Spindel Supplement). – P. 156-180.
8. Stueber K. Social Cognition and the Allure of the Second-Person Perspective: In Defense of Empathy and Simulation // New Developments in Psychology, Philosophy of Mind, and Social Neuroscience / Ed. by A. Seemann. – 2011b. – Cambridge, Mass. : MIT Press. – P. 265-292.
9. Vetlesen A. J. Perception, empathy, and judgment : An inquiry into the preconditions of moral performance / A. J. Vetlesen. – University Park, Pa : Pennsylvania State University Press. – 1994. – P. 427-430.
10. Davis M. H. Empathy: A social psychological approach / M. H. Davis. – Madison, WI : Brown and Benchmark Publishers, 1994. – 260 p.
11. Stephan W.G. The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations / W. G. Stephan // Journal of Social Issues. – Winter 1999. – Volume 55, Issue 4. – P. 729-743.

12. Iacoboni M. Understanding others : imitation, language, empathy / M. Iacoboni // In S. Hurley and N. Chater (Eds) Perspectives on imitation : from cognitive neuroscience to social science. – Cambridge, MA : MIT Press, 2005. – Vol. 2. – P. 55-77.
13. Martinovski V. Cognitive and Emotive Empathy in Discourse / V. Martinovski // In Proceedings of CogSci 2006. – Vancouver, Canada, 2006 (available at <http://ict.usc.edu/pubs>).
14. Афанасьев С. Г. Эмпатия и художественное восприятие / С. Г. Афанасьев // Вопросы культурологии. – 2010. – № 2. – С. 11–15.
15. Бочкарёва С. В. Истинность диалога : соционическое исследование или эмпатическое познание другого / С. В. Бочкарёва // Вестник Челябинского государственного университета. Серия : Философия. Социология. Культурология. – 2011. – № 2 (217). – С. 113-120.
16. Пузыревский В. Ю. Феномен эмпатии в контексте современной западной философии / В. Ю. Пузыревский // Сибирь. Философия. Образование: альманах. – 2002. – Вып. 6. – С. 103-118.
17. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2013. – 304 с.
18. Карягина Т. Д. Эволюция понятия “эмпатия” в психологии : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19. 00. 01 / Т. Д. Карягина. – Москва, 2013. – 35 с.
19. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджеричкая, Е. Д. Бреус. – М. : Academia, 2001. – 285 с.
20. Кармадонов О. А. Нормы и эмпатия как факторы социальных преобразований / О. А. Кармадонов // Социологические исследования. – 2012. – № 4. – С. 17-24.
21. Lipps T. Einfühlung und Ästhetischer Genuß / T. Lipps // Die Zukunft. – № 16. – 1906. – S. 100-114.
22. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К. : Дух і Літера, 2000. – 458 с.
23. Козяревич Л. В. Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу (на матеріалі англійської прози ХХ століття) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.04 / Л. В. Козяревич. – Київ, 2006. – 191 с.
24. Вебер В. Важные шаги к помогающему диалогу. Программа тренинга, основанная на практическом опыте / В. Вебер / под общей редакцией В. Е. Кагана и Е. С. Креславского. – СПб. : РАТЭПП, 1998. – 41 с.
25. Завгородняя Е. В. Индивидуализация субъекта и уровни деструктивного поведения [Электронный ресурс] / Е. В. Завгородняя. – Режим доступа: <http://www.new.psychol.ras.ru/conf/zav.1>
26. Гаврилова Т. П. Что значит слушать эмпатически? / Т. П. Гаврилова // Магистр : независимый психолого-педагогический журнал. – 1992. – № 5. – С. 36-40.
27. Виговська Л. П. Емпатійність як механізм реалізації суб'єкт-суб'єктної педагогічної парадигми / Л. П. Виговська // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ, 1999. – Вип. 4(7). – С. 61-66.
28. Дилтс Р. Некоторые психологические аспекты теории относительности [Электронный ресурс] / Р. Дилтс. – Режим доступа: <http://www.nlp2000.cjb.net/>
29. Титченер Э. Учебник психологии. Ч. 1-2 / Э. Титченер; пер. с англ. и предисл. прив. доц. А. П. Болтунова. – М. : Изд-во товарищества «Мирь», 1914. – 250 с.
30. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 147-158.
31. Beaugrande R. Introduction to Text Linguistics / R. Beaugrande, U. Dressler. – L. : Longman, 1981. – 270 p.
32. Collins English Dictionary / Editors : J. Crozier, A. Grandison, C. McKeown, E. Summers, P. Weber. – Glasgow : HarperCollins Publishers, 2008. – 1040 p.
33. Diamond Thesaurus In A Z Form / Ed. by P. H. Collin. – L. : William Collins Sons, 1996. – 565 p.
34. English Dictionary of Synonyms / Ed. by G.N.Garmonsway. – L. : Harper Collins Publishers, 1996. – 631 p.
35. Бохарт А. К. Эмпатия в клиент-ориентированной психотерапии: сопоставление с психоанализом и Я-психологией А. К. Бохарт // Иностранная психология. – 1993. – № 1. – 16 с.
36. Бен А. Психология / А. Бен. – М. : Изд-во Н. Прокоповича, 1906. – Т. 2. – 104 с.
37. Мак. Дауголл. У. Основные проблемы социальной психологии / У. Мак. Дауголл. – М. : Космос, 1916. – 281 с.
38. Олпорт Ф. Личность в психологии / Ф. Олпорт. – СПб. : РАТЭПП, 1998. – 160 с.
39. Фрейд З. Психология масс и анализ человека / З. Фрейд. – М. : Современные проблемы, 1925. – 95 с.
40. Рибо Т. Психология чувств / Т. Рибо. – Одесса : Астра, 1912. – 27 с.
41. Николаева Т. М. Эмпатия / Т. М. Николаева // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 592.
42. Кибрик А. Е. Пациенс / А. Е. Кибрик // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 369.
43. Кибрик А. Е. Агенс / А. Е. Кибрик // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 17.
44. Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1981. – Кн. 3. – С. 9-20.
45. Батороев К. Б. Аналогии и модели в познании / К. Б. Батороев. – Новосибирск : Прогресс, 1981. – 319 с.
46. Делез Ж. Ризома / Ж. Делез, Ф. Гваттари. // Философия эпохи постмодерна : сб. переводов и рефератов. – Минск, 1996. – С. 6-31.

Надійшла до редакції 28 листопада 2014 р.